

2. Blynova, O. (2016). Sotsialno-psykhologichna adaptatsiia vymushenykh mihrantiv: pidkhody i problemy vuvchennia fenomena akulturatsii [Socio-psychological adaptation of forced migrants: Approaches and problems of study of the phenomenon of acculturation]. In Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu. Serii: Psykholohichni nauky: Vol 3 (1) (pp. 111-117).
3. Medvedev, V. (Ed). (1984). Komponenty adaptatsionnogo protsessa [Components of the adaptation process]. Lviv: Nauka.
4. Nalchiadzhan, A. (2010). Psikhologicheskaia adaptatsiia. Mekhanizmy i strategii [Psychological adaptation. Mechanisms and strategies]. Moscow: Eksmo.
5. Nikiforov, G. (Ed). (2006). Psikhologiia zdorovia [Psychology of health]. St. Petersburg: Piter.
6. Furnham, A., & Bochner, S. (1994). Culture shock: Psychological reactions to unfamiliar environments. L. & N. Y.

Жданович Юлія Миколаївна, кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник лабораторії соціальної педагогіки Інституту проблем виховання Національної академії педагогічних наук України

Жданович Юлия Николаевна, кандидат педагогических наук, старший научный сотрудник лаборатории социальной педагогики Института проблем воспитания Национальной академии педагогических наук Украины

Yuliia Zhdanovych, Senior Research Scientist at the Laboratory of Social Pedagogy of the Institute of Problems on Education of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, PhD in Education

УДК 373.5.015.31:316.42 (043.3)

К. О. Журба, м. Київ

СУЧАСНІ ПРОГРАМИ ТА КОНЦЕПЦІЇ, ОРІЄНТОВАНІ НА ВИХОВАННЯ СМИСЛОЖИТТЄВИХ ЦІННОСТЕЙ

У статті аналізуються зарубіжні і вітчизняні програми та концепції, спрямовані на виховання смисложиттєвих цінностей в учнів основної і старшої школи. Значна увага приділена здоров'язберезувальним, холістичним, моральним, соціальним програмам, а також проектам з професійного самовизначення та політичної освіти, які мають інтегративний характер та є значущими у всіх сферах життєдіяльності людини. Схарактеризовано положення UNICEF та теорію позитивного розвитку молоді. Визначено відмінності та специфіку діючих програм, основні пріоритети та

аспекти виховання смисложиттєвих цінностей у дітей шкільного віку.

Ключові слова: *смисложиттєві цінності, життєві навички, життєві цілі, мета життя, діти підліткового та юнацького віку.*

Становлячи стрижень особистості, смисложиттєві цінності є метою виховання у вітчизняних і зарубіжних навчальних, виховних концепціях, програмах та важливих міжнародних документах і резолюціях. Хоча сам термін “смисложиттєві цінності” в них вживається досить рідко, однак у багатьох програмах та концепціях, як-от “Life promotion Strateg”, “Together to live”, GEMIN, “Science of Living Program”, Концепція формування способу життя гідної людини”, “Будуємо майбутнє разом”, “Особиста гідність. Безпека життя. Громадянська позиція”, звертається увага на виховання ключових смисложиттєвих цінностей. З-поміж них: свобода, любов, гідність, справедливість; уміння визначати мету життя, розуміти сенс власного життя, визначати перспективи, будувати певну програму життя, протистояти суїцидам та життєвим випробуванням, вирішувати життєві проблеми тощо.

Проблема виховання смисложиттєвих цінностей у підростаючого покоління є актуальною як в Україні, так і за її межами, про що свідчать положення UNICEF Evaluation Office щодо формування у дітей та молоді позитивної поведінки, життєвих навичок, уміння долати перешкоди на основі критичного мислення при виборі варіантів рішення, цінностей, ціннісних переживань, вольових зусиль, що є необхідним в осягненні смислу життя та визначенні його мети і перспектив.

Адаптація Програми життєвих навичок у різних країнах здійснювалася з урахуванням культури, мовного середовища та характеру освіти. Відповідно до цього пропонувалися моделі позитивної поведінки дітей та молоді, виходячи із тих викликів та проблем, які потребували найбільшої уваги. За мету ставилося розширення знань дітей про абсолютні цінності, підкріплення поведінки або її зміна та формування позитивного сприйняття себе і власного життя. У зв'язку з цим список життєвих навичок також зазнавав змін. Якщо в американському варіанті програми апелюється здебільшого до унікальності дитини, віри в її здібності, то в російському варіанті звертається увага на дотримання норм поведінки, правил

роботи у групах, комунікацій, а також на профілактику ризикованої поведінки і шкідливих звичок, які можуть призвести до втрати себе, життєвих перспектив і, зрештою, смислу життя [14, с. 49]. За методом Дельфі ВООЗ, до найважливіших належать такі життєві уміння і навички: прийняття рішень; уміння вирішувати проблеми; латеральне (творче) мислення; ефективне спілкування; міжособистісні стосунки; самосвідомість; наполегливість; емпатія; витриманість; здатність справитися з стресом, травмою, втратою, стійкість, які відіграють важливу роль у смисложиттєвій сфері особистості.

Важливо, що програми розраховані на тривалу (багато-річну) роботу з дітьми 6–16 років, зважають на сенситивність віку, коли активно формуються уявлення про життя, про себе та життєві навички, передбачають відповідну роботу та підготовку педагогів, батьків та дітей. Серед упроваджених форм і методів роботи переважають брейнсторми, рольові ігри, рефлексія, активна діяльність, що забезпечило її ефективність і визнання у всьому світі.

Запропонована UNICEF теорія позитивного розвитку молоді на основі впевненості, відчуття власної необхідності і значущості, емпатії, відкритості є важливою для досягнення смисложиттєвих цінностей підростаючою особистістю.

За концептуальним положенням Програми “Life promotion” (або “просування життя”) “Together to live”, яка набула популярності в Канаді та в Австралії, кожна молода людина має знайти свій шлях до осмисленого життя. Це дало підстави розглядати кожную особистість як неповторну, з унікальними можливостями, здібностями та потенціалом, зі своїми уявленнями щодо власного призначення, місця у соціумі, шляхів самореалізації, попри труднощі і випробування, які доведеться долати.

Програма не стільки акцентує на зниженні рівня суїцидів, скільки на формуванні смислу життя, мети, надії на краще, усвідомлення своєї причетності і значущості у житті [12].

Зокрема, у розробці зосереджується увага на смисложиттєвих цінностях, які обирає молодь, прагненні відчувати свою затребуваність, віднайти власне місце у житті, визначити мету життя, що допоможе боротися з різними ризиками, труднощами, проблемами, які стоять перед молодими людьми та гартують їх.

Визнаними в Америці і Канаді останніми десятиліттями є холистичні програми (Holistic education), спрямовані на формування цілісної особистості, її самоактуалізацію, визначення сенсу життя через ставлення до інших людей, суспільства, природи. В основі таких програм лежать ідеї Д. Грінберга, А. Маслоу, М. Монтесорі, Р. Стейнера. Публічне обговорення концептуальних положень холистичних програм здійснювалося у різні роки на шпальтах американського журналу “Encounter. Education for Meaning and Social Justice” Р. Міллером [11] та Р. Мартіном [10].

Перевагою зазначених програм є бажання охопити, розширити та інтегрувати різні смислові рівні особистості з опорою на її життєвий досвід. Сформульовані Р. Мартіном та С. Форбсом [8] ідеї граничності, на наш погляд, могли би бути використані в українській педагогіці як такі, що спонукають особистість до:

- вироблення смисложиттєвих цінностей, даючи змогу вистояти в непростих життєвих ситуаціях, долаючи труднощі і проблеми;
- самоактуалізації, коли людина прагне досягти у житті всього, що тільки можливо;
- невизначеності, як відсутності межі у своєму саморозвитку та самовдосконаленні, руху до вищих цінностей.

У зазначених програмах виховання смисложиттєвих цінностей здійснюється на основі позитивного самоставлення, самовладання, самопізнання, визначення свого життєвого шляху, соціальної адаптації, розвитку моральних цінностей, як-то гідність, свобода.

Високої оцінки заслуговує інтегративний підхід, запропонований розробником холистичної канадської програми Дж. Міллером [11], що ставить за мету об'єднання наукових і духовних зусиль для вироблення у дітей життєвих перспектив на основі гуманістичних цінностей з використанням зв'язків:

- інтелектуального та інтуїтивного осягнення світу;
- людини і соціуму;
- свідомості і самосвідомості.

Важливою особливістю програм є охоплення не лише дітей, а й дорослих. Такі програми дозволяють формувати відповідальну поведінку та необхідні навички взаємодії з дітьми. Одна з таких програм – “Education in Adult Basic Training

Programs” (“Навчання дорослих за базовою тренінговою програмою”), розроблена американськими ученими Л. Флінт, Д. Біллі, К. Келлі, Л. Мендел, Л. Невелл, Е. Степлетон, знайшла широку підтримку та упровадження у Державному університеті Нью-Йорка, Массачусетському університеті, Університеті Тафтса, Американському національному Червоному Хресті. Ця програма призначена для людей з ризикованою поведінкою; у ній особлива увага звертається на мотивацію, дії у надзвичайних ситуаціях. Основний акцент у програмі зроблено на рекомендаціях, як змінити стиль життя, правильно поставити перед собою мету та досягти успіху. Важливим напрямом розробки є не лише опора на життєвий досвід, а й підготовка особистості до вирішення життєвих проблем через самовизначення і прагнення самій щось змінити у своєму житті, подолання таких бар’єрів, як страх, тривожність, почуття провини тощо. Специфікою програми є її практична спрямованість на порятунок життя і допомогу в екстремальних ситуаціях, однак ряд її положень, на наш погляд, важливі для виховання смисложиттєвих цінностей, усвідомлення цінності власного і чужого життя, формування уміння орієнтуватися у різних життєвих ситуаціях і не залишатися осторонь чужих проблем [7].

У Німеччині виховання смисложиттєвих цінностей знайшло підтримку у програмі політичної освіти молоді GEMINI (Gemeinsame Initiative der bundeszentralen Träger politischer Jugendbildung) та BAP (Bundesausschuss Politische Bildung), що підтверджується Доповіддю про становище молоді у Німеччині [6] та експертною оцінкою групи учених Інституту німецької молоді під керівництвом Т. Раушенбаха для Федерального уряду та Федерального міністерства у справах сім’ї, людей похилого віку, жінок, молоді. Комісія представила звіт – концепцію молоді, в якій підлітки і молодь розглядаються як суб’єкти власного життя [6, с. 4]. Даючи глибоку характеристику підлітковому і юнацькому віку, Комісія наголошує на необхідності інтеграції дітей у доросле життя через створення умов для розвитку та саморозвитку з метою їх самореалізації. Аналіз труднощів життя та вразливості цієї вікової категорії дітей, які входять до різних груп ризику, можуть стати потенційними жертвами, суб’єктами соціальних протестів, девіацій, дав підстави розглядати не реалізований до кінця потенціал

програми. При цьому звернути увагу на важливість формування цілісної особистості з відповідною Я-концепцією, критичним мисленням, визначенням та диференціацією життєвих цілей, отриманням позитивного досвіду самоствердження в органах самоврядування, а також виробленням певного плану життя. Хоча програма передбачає розвиток політичного мислення і громадських якостей особистості, у ній важливе місце посідає орієнтація на цінності свободи, справедливості, які є основою смисложиттєвої сфери дітей підліткового і раннього юнацького віку.

Одна з найвідоміших в Індії “Science of Living Program” (Програма науки життя) Дж. Віг’яна – некомерційна навчальна програма, в якій виховання смисложиттєвих цінностей поєднується з концепцією Двададжанга йоги і передбачає різні види інтелектуальної, виховної та фізичної діяльності [9]. Розробка пройшла 10-річну апробацію, отримала підтримку таких організацій, як National Institute of Open Schooling (NIOS), National Policy on Education, Human Resource Development (MHRD) та була впроваджена у навчально-виховний процес загальноосвітніх закладів штатів Раджастхан, Хар’яна, Делі, Біхар. Понад 10 тисяч педагогів пройшли навчання за цією програмою у National Council for Education Research and Training (NCERT) та таборах в Адх’ятамі, Саухані, Кендра, Мехраулі та Джабуа.

Програма довела свою ефективність і підтвердила необхідність роботи з дітьми кожної вікової категорії. Завданням Програми було змінити характер і звички дітей крок за кроком, від звуку (слова) до усвідомлення цінностей, які визначають спрямованість життя і поведінки. На думку автора проекту, етичні ідеї залучення дітей та молоді до моральних цінностей через розширення моральної самосвідомості можливі за умови внутрішнього прагнення особистості. Жодна людина не може досягти успіху в житті та значущої мети без рішучості і волі. Сила волі допомагає позбутися небажаних якостей і скеровує людину до моральних цінностей.

Привертає увагу російська Концепція формування способу життя гідної людини та Програма виховання у розробці Н. Щуркової, зорієнтовані на буття людини у світі та вищі моральні цінності. Їх особливістю є опора на життєвий досвід особистості, її сприйняття світу, уміння узагальнювати, вибудовувати ієрархію різних явищ життя, а головним завданням:

розвиток вміння зростаючої особистості жити у суспільстві і будувати власне життя, гідне Людини, що виявляється у здатності реалізувати свої сутнісні сили, а також себе як Людину.

Позитивним є те, що Н. Щуркова намагається знайти такі форми роботи, які б активізували ціннісне осмислення дитиною життя, спрямовували на пошук його сенсу та власного призначення.

За Програмою виховання школяра у 1-4 класах формується уявлення про правила життя; у 5-6 класах – уявлення про людину як найвищу цінність; у 7-8 класах – про суспільство та взаємодію з іншими людьми; у 9-10 – про життя; в 11 класі – про власне Я.

Зміст програми містить такі блоки: “Щастя життя і смисл життя”, “Життя і смерть людини як ціннісна альтернатива”, “Гідність як ядро духовного світу індивідуальності”, “Індивідуальність як творець унікального життєвого шляху”, “Світогляд людини. “Мое Я” як система”, що свідчить про добре розуміння автором значущості осмислення власного буття та розуміння його смислу, виховання найважливіших смисложиттєвих цінностей (любові, гідності) у школярів. Однак, авторка змушена порушувати й питання смерті, осмислення проблеми війни і військової служби у державі, яка веде досить агресивну політику щодо інших країн і потребує її виправдання.

В Україні смисложиттєва сфера становить предмет розгляду насамперед соціально спрямованих програм. Першою спробою у цій площині можна назвати програму авторського колективу М. Босенко, І. Звереві, О. Безпалько та ін. “Культура життєвого самовизначення” для учнів 5-9 класів, яка була впроваджена за підтримки Представництва Дитячого Фонду (ЮНІСЕФ) в Україні. Зміст програми охопив блоки “Ставлення до себе”, “Ставлення до інших”, “Ставлення до діяльності”, що дало змогу сформувати у школярів навички самопізнання, самоаналізу та саморегуляції в інтерактивній діяльності, “враховувати це в різних життєвих ситуаціях, сприяти розвитку індивідуальності підлітків, формувати у них навички адекватного самовираження” [2, с. 10].

Хоча автори розглядають цінності і цілі, не конкретизуючи їх, позитивним аспектом програми є звернення до життєвого досвіду дитини, вироблення спільних рішень, залучення усіх суб’єктів виховного процесу, розроблений алгоритм

діяльності педагога, що підкреслює практичну спрямованість розробки та її апробацію у виховній діяльності загальноосвітніх навчальних закладів.

Основні ідеї, принципи побудови та структурування виховного матеріалу “Культури життєвого самовизначення” було використано і у Програмі виховної роботи з питань протидії торгівлі людьми “Особиста гідність. Безпека життя. Громадянська позиція”, створеної колективом авторів (зокрема, І. Зверевою та Ж. Петрочко). Програма охоплює дітей старшого підліткового віку та старшокласників; побудована за концентричним принципом та містить блоки: “Ставлення до себе”, “Ставлення до інших”, “Ставлення до діяльності”, “Ставлення до навколишнього світу”. Методика має соціальне спрямування і визначається тим, що в ній звертається увага на смисложиттєві цінності (гідність, любов, дружба, свобода), а також на ті негативні явища, які, на жаль, спостерігаються у житті і здатні зламати долю людини, позбавити її сенсу життя, мети чи навіть майбутнього (торгівля людьми, експлуатація дитячої праці, гендерна нерівність, сексуальна експлуатація, злочинність, наркобізнес, бездоглядність, бідність).

Серед реакцій на негативні чинники автори виокремлюють емоційні (відчай, тривога, почуття ізольованості, провини); когнітивні (труднощі з осмисленням ситуації та прийняттям рішень); фізичні (погане самопочуття, незадовільний стан здоров'я); поведінкові (відхилення та девіації) [4, с. 102].

Стрижневими засадами Програми “Будуємо майбутнє разом” (за редакцією Т. Журавель, М. Снітко), підтриманою Дитячим фондом ООН (UNICEF) в Україні, є прийняття прав і свобод людини, її цінностей; усвідомлення своїх потреб, сильних сторін, ресурсів, моральних якостей, розвиток внутрішнього світу як умови планування і реалізації життєвих цілей; формування досвіду через вибір рішень та шляхів їх реалізації [1, с. 4]. Означена розробка покликана вирішити проблеми підлітків, запобігти правопорушенням і конфліктам у підлітковому середовищі в навчальних, соціальних, пенітенціарних закладах та громадських організаціях.

Два модулі Програми з чотирьох присвячено побудові життєвої перспективи та формуванню активної життєвої позиції, що свідчить про розуміння необхідності орієнтувати дітей на смисложиттєві цінності. Серед виховних механізмів

розробники вирізняють самопізнання та формування позитивного ставлення до себе, самомотивацію. Хоча проблема смислу життя та конкретних смисложиттєвих цінностей не порушується, однак наголошується на розвитку необхідних життєвих навичок, уміння робити вибір, ставити цілі, долати труднощі та ін.

Отже, аналіз концепцій і програм доводить, що на сьогодні немає спеціальних програм, присвячених розвитку смисложиттєвої сфери особистості та вихованню у неї смисложиттєвих цінностей. Однак актуальність та потреба такого виховання обумовили пошук шляхів вирішення порушеної проблеми. Зокрема, через створення здоров'язбережувальних, холистичних, моральних, соціальних програм, а також проєктів з професійного самовизначення та політичної освіти, що мають інтегративний характер та є значущими для всіх сфер життєдіяльності людини.

Література

1. Будуємо майбутнє разом: Програма профілактики конфліктів та правопорушень серед учнівської молоді : навчально-методичний посібник / [Л. В. Зуб, Т. Л. Лях, Л. А. Мельник та ін.] ; за ред. Т. В. Журавель, М. А. Снітко. – К. : ТОВ “Видавництво АВД плюс”, 2016. – 276 с.
2. Культура життєвого самовизначення. Ч. II. Середня школа: методичний посібник / наукове керівництво та редакція І. Д. Звереві [О. В. Безпалько, М. І. Босенко, Р. Г. Вайнола, А. П. Гарматій та ін.] . – К. : Друкарня “СТ-Друк”, 2003. – 536 с.
3. Особиста гідність. Безпека життя. Громадянська позиція: Програма виховної роботи з учнями з питань протидії торгівлі людьми / наук. кер. та кер. та ред. І. Д. Звереві та Ж. В. Петровичко. – К. : ТОВ “Основа”, 2012. – 88 с.
4. Особиста гідність. Безпека життя. Громадянська позиція: методичний посібник для виховної роботи з питань протидії торгівлі людьми: 10 клас / наук. кер. та ред. І. Д. Звереві та Ж. В. Петровичко. – К. : ТОВ “Основа”, 2012. – 140 с.
5. Щуркова, Н. Е. Программа воспитания школьника / Н. Е. Щуркова . – Москва : Центр “Пед. поиск”, 2010. – 80 с.
6. Deutscher Bundestag: Bericht über die Lebenssituation junger Menschen und die Leistungen der Kinder und Jugendhilfe in Deutschland – 15. Kinder- und Jugendbericht – und Stellungnahme

- der Bundesregierung (18/11050)/ Eckert, J.Katharina Gerwens, K., Millan H., Marion Schnepf, M (red). – Berlin: Herausgeber: Bundesministerium für Familie, Senioren, Frauen und Jugend Referat Öffentlichkeitsarbeit Drucksache, 2017. – 577 s.
7. Education in adult basic life support training programs. *Ann Ernerg Med* February/[Flint L., Billi J., Kelly K., Mandel L., Newell L. & Stapleton E:]. – 1993. – № 22. – 468-474.
 8. Forbes, S. H. (2004) What Holistic Education Claims About Itself: An Analysis of Holistic Schools Literature. Report presented to the Wholistic Education SIG at the American Education Research Association annual conference / Forbes, S. H. & Martin. – San Diego, CA,2004. Retrieved:http : www holistic-education.net/articles/research04pdf.
 9. Lal, M. K. Jeevan Vigyan (Science of Living)/ Lal, M. K. & Surana S. K. – Rajasthan; Ladnun; Jeevan Vigyan Academy, Jaim Vish Bharati,2005. – 126 p.
 10. Martin, R. A. Alternatives in Education: An Exploration of Learner-Centered, Progressive, and Holistic Education. Paper presented at the Annual Meeting of the American Educational Research Association/ Martin, R. A. – New Orleans, LA, 2002. – 33 p.
 11. Miller, J. The Holistic Curriculum / Miller John. – Toronto, Canada: Ontario Institute for Studies in Education Press, 1996. – 208 p.
 12. Tighe, J. Alive and kicking goals!: preliminary findings from a Kimberley suicide prevention program / Tighe, J., & McKay, K. – *Advances in Mental Health* .2012. – № 10(3). – P. 240-245.
 13. Waldmann K. (Ed.). Jugend ermöglichen – politische jugendbildung weiterentwickeln Anregungen des 15. Kinder-und jugendberichts für die politische jugendbildung.Expertise zum “Bericht über die Lebenssituation junger Menschen und die Leistungen der Kinder-und Jugendbericht-und Stellungn ahme der Bundesregierung”. Wuppertal; Bundarbeitskreis ARBEIT UND LEBEN e.V., 2017. – 49 p.
 14. Weisen R. Life Skills Education for Children and Adolescents in Schools. Introduction and Guidelimes to Facilitate the Development and Implementation of Life Skills Programmes. Programme on Mental Health / [Weisen R., Orley J., Lee J., Sprunger B., Pellaux D.,Ferguson J.& Jones J.]. – Geneva: World Health Organization, 1997. – 48 p.

Е. А. Журба

Современные программы и концепции, ориентированные на воспитание смысложизненных ценностей

Институт проблем воспитания Национальной академии наук Украины
(9, ул. Берлинского, Киев, Украина)

В статье анализируются зарубежные и отечественные программы и концепции, направленные на воспитание смысложизненных ценностей у учащихся основной и старшей школы. Внимание уделено здоровьесохраняющим, холистическим, нравственным, социальным программам, а также проектам профессионального самоопределения и политического образования, имеющим интегративный характер и значимость во всех сферах жизнедеятельности человека. Охарактеризованы положения UNICEF и теория позитивного развития молодежи. Определены различия и специфика действующих программ, основные приоритеты и аспекты воспитания смысложизненных ценностей у детей школьного возраста.

Ключевые слова: смысложизненные ценности, жизненные навыки, жизненные цели, цель жизни, дети подросткового и юношеского возраста.

К. О. Zhurba

Modern Programs and Concepts Related to Education of Life-Meaningful Values

Institute of Problems on Education of the National Academy of Educational
Sciences of Ukraine (9 Berlynskoho Str., Kyiv, Ukraine)

The article analyzes foreign and domestic programs and concepts aimed at raising the meaning of life values in secondary and high school students. Much attention is paid to health-preserving, holistic, moral, social programs, as well as professional self-determination and political education, which have proved their integrative character and significance in all spheres of human activity. Provisions of UNICEF and the theory of positive development of youth are described. The differences and specificity of the existing programs, the main priorities and aspects of cultivating life-meaningful values in school-age children are determined.

Keywords: life-meaningful values, life skills, life goals, sense of life, adolescents.

References

1. Zub, L. V., Liakh, T. L., & Melnyk, L. A.; Zhuravel, T. V., & Snitko, M. A. (Eds.). (2016). *Buduiemo maibutnie razem: Prohrama*

- profilaktyky konfliktiv ta pravoporushen sered uchnivskoi molodi [Build the future together: Program for the prevention of conflicts and violations among students]. Kyiv: TOV "Vydavnytstvo AVD plius".
2. Bezpalko, O. V., Bosenko, M. I., Vainola, R. H., & Harmatii, A. P. (2003). *Kultura zhyttievoho samovyznachennia. Ch.II. Serednia shkola* [Culture of life self-determination: Vol. II. Secondary school]. Kyiv: Drukarnia "ST-Druk".
 3. Zvierieva, I. D., & Petrochko, Zh. V. (2012). *Osobysta hidnist. Bezpeka zhyttia. Hromadianska pozytsiia: Prohrama vykhovnoi roboty z uchniamy z pytan protydii torhivli liudmy* [Personal dignity. Safety of life. Civic position: Educational program for students on combating trafficking in human beings]. Kyiv: TOV "Osnova".
 4. Zvierieva, I. D., & Petrochko, Zh. V. (2012). *Osobysta hidnist. Bezpeka zhyttia. Hromadianska pozytsiia: metodychnyi posibnyk dlia vykhovnoi roboty z pytan protydii torhivli liudmy: 10 klas.* [Personal dignity. Safety of life. Civic position: Methodological manual for educational work on combating trafficking in human beings: Grade 10]. Kyiv: TOV "Osnova".
 5. Shchurkova, N. E. (2010). *Programma vospytanyia shkolnyka* [Program of education of a pupil]. Moscow: Tsentr "Ped. poisk".
 6. Eckert, J., Gerwens, K., Millan, H., & Schnepf, M. (Ed.). (2017, February). *Deutscher Bundestag: Bericht über die Lebenssituation junger Menschen und die Leistungen der Kinder und Jugendhilfe in Deutschland – 15. Kinder- und Jugendbericht – und Stellungnahme der Bundesregierung.* Berlin: Herausgeber: Bundesministerium für Familie, Senioren, Frauen und Jugend Referat Öffentlichkeitsarbei Drucksache (18/11050).
 7. Flint, L., Billi, J., Kelly, K., Mandel, L., Newell, L. & Stapleton E. (1993). *Education in adult basic life support training programs.* *Ann Ernerg Med* February, (22), 468-474.
 8. Forbes, S. H. & Martin. (2004). *What holistic education claims about itself: an analysis of holistic school's literature.* Report presented to the holistic education SIG at the American education research association annual conference. San Diego, CA. Retrieved from <http://www.holistic-education.net/articles/research04pdf>.
 9. Lal, M. K., & Surana, S. K. (2005). *Jeevan Vigyan (Science of Living).* Jeevan Vigyan Academy, Jaim Vish Bharati, Ladnun, Rajasthan.

10. Martin, R. A. (2002, April 1-5). Alternatives in education: An exploration of learner-centered, progressive, and holistic education. Paper presented at the annual meeting of the American Educational Research Association. New Orleans, LA.
11. Miller, J. (1996). The holistic curriculum. Toronto, Canada: Ontario Institute for Studies in Education Press.
12. Tighe, J., & McKay, K. (2012). Alive and kicking goals! Preliminary findings from a Kimberley suicide prevention program. *Advances in Mental Health*, 10(3), 240-245.
13. Waldmann, K. (Ed.). (2017). Jugend ermöglichen – polische jugendbildung weiterentwickeln Anregungen des 15. Kinder- und jugendberichts für die politische jugendbildung. Expertise zum “Bericht über die Lebenssituation junger Menschen und die Leistungen der Kinder- und Jugendbericht- und Stellungnahme der Bundesregierung”. Wuppertal: Bundarbeitskreis ARBEIT UND LEBEN e.v.
14. Weisen, R., Orley, J., Lee, J., Sprunger, B., Pellaux, D., Ferguson, J., & Jones J. (1997). Life skills education for children and adolescents in schools. Introduction and guidelines to facilitate the development and implementation of Life Skills Programs. Programme on Mental Health. Geneva: World Health Organization.

Журба Катерина Олександрівна, кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник лабораторії громадянського та морального виховання Інституту проблем виховання Національної академії педагогічних наук України

Журба Екатерина Александровна, кандидат педагогических наук, старший научный сотрудник, ведущий научный сотрудник лаборатории гражданского и нравственного воспитания Института проблем воспитания Национальной академии педагогических наук Украины

Kateryna Zhurba, Leading Research Scientist at the Laboratory of Civic and Moral Education of the Institute of Problems on Education of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, PhD in Education, Senior Research